

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 5, Sayı 13, Kasım 2018, ss. 69-81.
Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 5, Issue 13, November 2018, pp. 69-81.
ISSN 2148-5704
DOI Number: 10.17822/omad.2018.111
Geliş Tarihi/Received: 10.08.2018 Kabul Tarihi/Accepted: 09.10.2018

İŞKODRA VİLAYETİNDE İLKÖĞRETİM OKULLARININ GİDERLERİNİN TEMİNİ

Provision of the Expenditures of Primary Schools in Province of Shkodra

İlkay ERKEN*

Öz: Tanzimat devrinde Osmanlı Devleti eğitimin yaygınlaşması konusundaki çalışmalarına hız vermiştir. Eğitimli kadrolara duyulan ihtiyaç ile birlikte vatandaşlarının bilinçlendirilmesi bunun temel nedeniydi. Kitlelerin eğitilmesi ile devletin aşmaya çalıştığı sistematik sorunların üstesinden gelinebilecekti. Bunun için eğitimin en genel anlamıyla yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Yapılacak yeniliklerin neler olduğuna dair sistemli çalışmanın bir ürünü olarak düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre eğitim kademelere ayrılmıştır. İlk kademede ise sıbyan okulları vardı. Daha sonra iptidai adında yine aynı kademede yer alan okulların bulunduğu bir yapı ortaya çıkmıştır. Devlet bahsedilen ilköğretim okullarının yaygınlaştırılması için çaba sarf etmiştir. Fakat eğitimle ilgili mevzuat gereğince ilk kademe okullarının giderleri eskisi gibi vatandaşların sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu durum İşkodra gibi askerî ve siyasi bakımdan önemli noktadaki yerler için bazı sorunlara neden olmuştur. Nitekim vilayetin kuzeyinde, İşkodra sancağında, eğitim için gereken miktarda gelir toplanamamaktaydı. Vilayetin diğer sancağı olan Draç'ta ise durum kısmen iyiydi. Ancak vilayet dâhilindeki yabancı ve gayrimüslim okullarının sayı ve nitelikleri Osmanlı yetkililerini harekete geçirmiştir. Yabancı devletlerin bir propaganda aracı olarak kullandıkları okulların yanında Osmanlı Devleti'nin kendi okullarını yaygınlaştırması ihtiyacı duyulmuştur. Bunun için gereken kaynak ise mevzuata rağmen merkez bütçesinden karşılanmıştır. Böylece konumu itibarıyla önemli görülen İşkodra vilayetinde okullar vasıtasıyla devletin varlığı korunmak istenmiştir. Bu çalışmada İşkodra vilayetinde ilköğretim okulları için gereken mali kaynağın nasıl elde edildiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, İşkodra, eğitim, ilköğretim okulları

Abstract: In the Tanzimat period, the Ottoman Empire accelerated its studies on the issue of the spread of education.. The basic reason for this was the awareness of the citizens along with the need for educated staff. With the training of the masses, the state could overcome systematic problems that it tried to overcome. For this purpose it was aimed to extend education in the most general sense. Arrangements had been made as a product of a systematic study of what innovations will be made. Accordingly, education is divided into stages. In the first level, there were the schools of the *sibyans*. Later, a building with the name of *iptidai* was found at the same level. The state has made efforts to extend the said primary schools. However, according to legislation on education, the expenses of the first-tier schools were left to the responsibility of the citizens like the old ones. This had caused some problems for military and political important places such as Shkodra. Indeed, in the northern part of the province, in the sanjak of the Shkodra, income could not be collected for the amount required for education. The situation was partly good in Drac, the other sanjak of the province. However, the numbers and qualities of the foreign and non-muslim schools in the province had moved the Ottoman authorities into action. In addition to the schools that foreign states used as a means of propaganda, the Ottoman State needed to expand its schools. The source for this was met from the central budget despite the legislation. Thus, in the Shkodra province, which was regarded as important in terms of its position, it was desired to preserve the state's existence through schools. In this study, it was attempted to determine how financial resources for primary schools in the province of Shkodra were obtained.

Keywords: Albania, Shkodra, education, primary schools

* (Arş. Gör.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun/Türkiye, e-mail: ilkay.erken@omu.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-7049-1058

Giriş

Tanzimat devrinde eğitim alanındaki ıslahatlar dikkat çekmektedir. Eğitim, devletin bu dönemde yeniden oluşturulmaya çalışılan bürokratik yapısı için gereken insan kaynağı bakımından her alan için temel olmak özelliğini korumuştur. Devletin hem vatandaşlarını eğiterek Osmanlılık bilincinin inşasını sağlamak hem de bahsedilen yetişmiş insan ihtiyacını karşılamak üzere eğitimde birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Ancak klasik devirden itibaren devletin merkezî eğitimle alakalı yaklaşımındaki farklılık bunun birden değiştirilmesini güçleştirmiştir. Eğitimin merkezileşerek kontrol altına alınması, beraberinde bunun için ihtiyaç duyulan mali kaynakları da getirmiştir. Bu kaynakların nasıl temin edileceği ve ihtiyaç duyulan alanlarda sarfi meselesi eğitimin yaygınlaştırılmasıyla birlikte ücretsiz olmasını da tartışılır kılmıştır. Nitekim merkezî idarenin himayesi dışındaki okulların müfredatı ve hocalarının temini gibi mali kaynakları da gözden uzak tutulmuştu. Bunun yapılmaya çalışılan eğitimde merkezileşme hareketi açısından bir sorun olduğu ortadadır.

Osmanlı Devleti'nin klasik devirlerinde ilk kademe okullardan sıbyan ve iptidai mekteplerinin¹ eğitim öğretim giderleri bu okulları kuran kişiler ya da vakıflar tarafından karşılanmaktaydı.² Bu durum Tanzimat devrine kadar böylece devam etmiştir.³ 1847 yılında Meclis-i Maarif tarafından hazırlanan bir talimatname ile ilköğretim okullarının masraflarının merkezî bütçeden karşılanması amaçlanmıştır.⁴ Ancak burada yapılan teklifin hayata geçirilmesi 1862 yılını bulmuştur.⁵ Ayrıca 1862 yılı itibarıyla sıbyan mekteplerinde yeni usulde eğitimin uygulanmasına teşebbüs edilmiştir. Bu usul önce İstanbul'da belirlenen bazı bölgelerde uygulanmıştır. Bunun imparatorluk genelinde yaygınlaşması ise 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi sonrasındadır. Öyle ki bahsedilen eğitimi verecek yeni usulde eğitim esaslarına hâkim yeterli sayıda öğretmen yoktu. Öğretmen teminindeki bu imkânsızlığın yanında hâlihazırda vakıfların idaresinde ve genellikle vakıf gelirleri ile idare edilen sıbyan mekteplerinin özellikle mali açıdan Maarif Nezaretine bağlanması mümkün gözüküyordu. Bu sebeple yeni usulde eğitimin ve ücretsiz eğitimin gerçekleşmesi için yetişmiş öğretmen kadar mali kaynak da bulunmalıydı.⁶ Ancak öğretmenlerin temini süreci gibi eğitim için gereken mali kaynakların temini bakımından Osmanlı Devleti güçlükler yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali güçlükleri atlatmak üzere eğitimin mali kaynakları için yaptığı düzenlemeler önemlidir. Bunlar eğitimin mali kaynaklarının temini ve nasıl sarf edileceğini gösteren düzenlemelerdir. Genel özellikleri itibarıyla yapılan bu düzenlemelerin ise taşrada uygulamada kimi farklılıkları içerdiği söylenebilir. Bu nedenle İşkodra vilayeti gibi askerî ve siyasi bakımdan mühim mevkideki yerlerde genel düzenlemelerin dışında işlemler yapılır. İşkodra vilayetinde eğitimin mevcut durumu ile birlikte siyasi ve askerî mevkisinin de dikkate alınarak eğitimle ilgili düzenlemelerin yapılmaya çalışıldığı söylenebilir. Bu çalışmada belgelerde elde edilen veriler ışığında İşkodra vilayetinde ilköğretim giderlerinin temininde izlenen yöntemler tespit edilerek bunun genel idari tasarruflar ile olan münasebeti ortaya konulmaya çalışılacaktır.

¹ Çalışmada konu bütünlüğünden kopmamak üzere kuruluş ve eğitim usulleri bakımından birbirinden farklı özellikleri bulunan sıbyan ve iptidai mektepleri arasındaki farka dikkat edilmemiştir. İlköğretim okulu olarak aynı kademe yer almaları nedeniyle belgelerdeki ifadelerle rağmen sıbyan-iptidai ayrımı vurgulanmamıştır.

² Öğrencilerin aylık ödedikleri ücretin (Bk. Ertan Gökmen, "Aydın Vilayeti'nde Sıbyan Mekteplerinin İptidai Mekteplere Dönüştürülmesi", *OTAM*, S. 20., 2006, s. 151.) yanı sıra bu okulların ücretsiz olduğu hatta öğrencilere üst baş alındığı, yemeklerinin de verildiği ifade edilmektedir. Bk. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 80.

³ Z. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 84.

⁴ Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 38.

⁵ Hocalara devlet tarafından maaş verilmesi, ilköğretimin parasız olması ve ilköğretimin eğitimin temeli olması gibi ilkeler bu öneriler arasındaydı. Bk. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 62.

⁶ B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 157.

1. Tanzimat Sonrası Eğitim Giderlerinin Karşlanması

Tanzimat devrinde yaşanan gelişmeler neticesinde eğitimde ilk kademe okul olarak sıbyan mektepleri sıralanmıştır. Eğitimin farklı kademelerindeki okulların giderlerine dair düzenleme de burada yapılmıştır. Nizamnamenin 4. maddesine göre sıbyan mekteplerinin bina inşası, tamiratları ve öğretmen maaşları gibi masraflarının temini okulun bulunduğu yerdeki cemaatlerce karşılanacaktı. Ancak aynı nizamnamede diğer eğitim kademelerinde örneğin rüştiyelerde benzer giderler vilayet maarif sandığından ödenecekti. Yani eğitime dair sorunların sistematik olarak değerlendirildiği 1869 tarihli nizamnamede eğitimin yaygınlaştırılması düşüncesine rağmen ilk kademe okullardan sıbyan mekteplerinin giderleri eskisi gibi ahali tarafından karşılanacaktı.⁷

İlk kademe okulların ahalinin yardımları ile eğitim öğretime devamı düşünülen nizamnamede diğer kademelerdeki okullar için gereken masrafların tedarigi sıralanmıştır. Bunlar genel başlıklarla ifade edilir ise devlet bütçesinden ayrılan ödenek, halkın yardımları, vakıf gelirleri, diğer yardımlar ile idadi ve yüksekokul talebelerinden alınacak ücret ve para cezaları olmak üzere beş başlık altında belirtilmiştir.⁸ Ancak söylendiği üzere ilköğretimle alakalı harcamalar için 1869 Nizamnamesi'nin 4. maddesi gereğince herhangi bir tahsisat yoktur. İlköğretime dair her türlü gider ilgili halk-cemaat tarafından karşılanmaya devam edilmiştir.⁹ Daha önce İstanbul'da tecrübe edilen ve 1872 yılında uygulamaya yeniden konulan yeni usuldeki ilköğretim okulları meselesinde bu okulların masraflarının karşılanması da gündeme gelmiştir. Bunda Mithat Paşa'nın Tuna valiliği görevindeki uygulamaları yol gösterici olmuştur. Bu hususta bir tamim yayınlanmıştır.¹⁰ İlköğretime harcanması düşünülen başka kaynaklar böylece belirlenmiştir. Bunun için maârif hisse-i ianesi¹¹ ve öşrü'l-öşr vergisi,¹² vakıflardan alınan ek vergiler, avâriz akçeleri, fitre ve kurban derilerinden elde edilen gelirler, evkaf-ı münderise gelirleri, yardımlar, bazı binaların kira gelirleri, içkilerden alınan vergiler ile

⁷ Ayrıca nizamnamede 2. maddeye göre Osmanlı'da eğitim sıbyan mektebi, rüştiye, idadi, sultanıye ve âliye şeklinde beş kademedir oluşmaktadır. Nizamnamenin 4. ve 19. maddelerinde masrafların nasıl temin edileceği açıklanmıştır. Bk. "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur*, C. 2, Tertip 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 184, 187.

⁸ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 183.

⁹ 1869 öncesinde ve sonrasında bu durum değişmemiş aynen devam etmiştir. (Bk. Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, Akademik Yayınları, İstanbul 2014, s. 160.; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim (1734-1876)*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002, s. 202.; İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Serhat Kitapevi, Konya 2005, s. 59.; S. A. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908...*, s. 154.) Ancak 1909 yılında düzenlendiği hâlde meclisten geçmeyen tasarıda ilköğretimin ücretsiz ve zorunlu olması girişimi vardır. 1913 yılında çıkan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu ile bu okulların masrafları da ahaliye değil vilayetlere yüklenmiştir. Bk. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.86.; Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015, s. 103.

¹⁰ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2., Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 466.

¹¹ 1882-83 tarihinde vilayetlerde rüştiye, idadi ve maarif müdürlüklerinin açılması için sadrazam Sait Paşa para bulmak üzere bir öneri getirmiştir. Buna göre 1884 yılında aşarın 1/7'si ve 1/4'ü alınıp bunun 2/3'ü menafî sandıklarına, 1/3'ü de maarife verilecekti. Öşre tabi olmayanların verdiği müsakkafât vergisinden de maarif için hisse alınması kararlaştırılmıştı. İhdas edilen bu vergiler ile önceden maarif için alınan öşrün öşrü ve diğer vergiler kaldırılmıştır. (Bk. B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 158.) 1886 yılında aşardan alınan 1/7 ve 1/4 hisse-i iane hesabında güçlük çekilmesinden dolayı 1887 mali yılından itibaren mahsulatın %11.5 kilesi alınıp bundan %10'unun aşar olarak hazineye; %1'inin menafî sandıklarına; %0,5'inin de maarif sandıklarına verilmesi şekline geçilmiştir. Emlak üzerinden alınan %6 tutarındaki iane de %5'e indirilmiştir. Aşar vergisine eklenecek ve özellikle eğitim için konulan tek vergi buydu. Ancak bu gelir genellikle ilköğretim dışı işlere harcanmıştır. İdadilerin kurulmasına ya da eğitimle alakalı olmayan yerlere sarf edilmiştir. Bu sebeple beklenen tesiri olmamıştır. Ardından ilköğretim ve rüştiyelerin giderleri için münderise vakıf gelirleri yerel idarelere harcanmak üzere bırakılmıştır. Bu yüzden bu gibi gelirleri yüksek olan yerlerde ilköğretim gelişmiştir. Bk. S. A. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908...*, s. 29, 150, 179-180, 187.

¹² İlköğretime harcanmak üzere kaynak yaratılamamasının sıkıntı yarattığı görülünce 1872 yılında bu vergi konulmuştur. Ancak bu da yerel ilköğretim giderlerine değil vilayetin başka giderlerine harcanmıştır. (Bk. B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 157.) Nitekim daha sonra iane-i maarif ile birlikte bu vergi de kaldırılmıştır.

müsakkafât¹³ vergisi ve memur maaşlarından yapılan kesintiler ilköğretime aktarılmak istenmiştir.¹⁴ Bu şekilde 1869 Maarif Nizamnamesi'nde ilköğretim okullarının giderlerinin eskiden olduğu gibi ahaliye yüklenmesi ifadesine rağmen idari düzenlemelerle bunun aşılına çalışıldığı söylenebilir. Böylelikle eğitimin tabana yayılması ve istenilen düzeye gelmesi önündeki engeller aşılına çalışılmıştır.

Bahsedilen gelirlerin eğitime harcanması tasarlanırken aslında ilköğretim için gerekli masrafların yerel idarelere yüklendiği görülmüştür.¹⁵ Vilayetlerin yerel eğitime harcaması muhtemel olan gelirlerinin başında maarif hisse-i ianesi gelmekteydi. Ancak bu verginin de büyük kısmı İstanbul'a (merkeze) gönderilmekteydi.¹⁶ Ayrıca bir anlamda yeni bir vergi olan maarif hisse-i ianesinden halk hoşnut değildi ve birçok yerde ödemeye de yanaşılmamıştır.¹⁷ Bu sebeple konulan vergilerin temelde taşradaki ilköğretim kurumlarına hizmet edecek büyüklükte olmadığı ortadadır. Taşradaki eğitim giderlerine harcanabilecek ve taşraya mahsus eğitim geliri ise vakf-ı münderise gelirleri olmuştur. Bu gelirlerin çokluğu o bölgedeki eğitimin yaygınlığını belirlemiştir. Bunların yanı sıra 1869 Nizamnamesi'nin 4. maddesine rağmen özellikle siyasi bakımdan önemli görülen yerlerde eğitim masraflarının mahallince karşılanması ilkesine dikkat edilmemiştir.¹⁸ Kosova ve İşkodra'da Avusturya-Macaristan ile İtalya gibi devletlerin eğitim ve misyonerlik faaliyetlerinin kontrol altına alınamaması sebebiyle buralara doğrudan merkezden eğitim harcamaları yapılmıştır.¹⁹

2. İşkodra'da Eğitim Giderlerinin Karşlanması

İşkodra vilayetinin Draç sancağında düzenli bir şekilde vergiler toplanmış ve nüfus sayımı yapılmıştır. İşkodra sancağında düzenli vergi toplanmasına yönelik girişimler ise sonuçsuz kalmış ve sancak dâhilinde belirli yerlerin dışında vergi alınamamıştır.²⁰ Hâliyle toplanamayan olağan vergiler nedeni ile eğitim giderlerinin karşılanması için konulan maarif hisse-i ianesi vilayetin eğitim harcamaları için yeterli miktarlara ulaşamamıştır. Böyle olunca düzenli olarak vergilerini, dolayısıyla maarif hisse-i ianesini veren Draç sancağı ve kazalarının idarecileri durumla ilgili rahatsızlıklarını zaman zaman dile getirmişlerdir. Draç sancağının bir

¹³ Hamdi Döndüren, "Müsakkafât", *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, s. 70-71.

¹⁴ M. Gündüz *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem...*, s. 82.

¹⁵ Maarif Nizamnamesi'nin 4. maddesi ilköğretim giderlerini ilgili cemaate bırakmaktaydı. Bu madde, 1875 tarihinde düzenlenen ve 34 maddeden oluşan talimatname ile -uygulanmasına 1876 ardından geçilir- bir kere daha düzenlenmiştir. Okul giderlerini halka yüklemeyi amaçlayan uygulamada çocuklarını okula göndermeyen ailelerden ceza alınması düşünülmüştür. Ancak bahsedilen değişiklikler 93 Harbi nedeniyle uygulamaya tam olarak konulamamıştır. Ayrıca Osman Nuri Efendi de bu giderlerin halk tarafından karşılanmasına zaten pek ihtimal vermiyordu. Devamsızlık nedeni ile toplanacak cezaların da büyük bir yekûn tutmayacağına dikkat çekilmektedir. Bk. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 3-4., Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 895, 899.

¹⁶ Aşar, bina ve emlak vergileri üzerinden hisse-i iane adıyla maarif için alınan gelirin ¼'ü İstanbul'daki yüksek eğitim kurumlarına geri kalanı ise bölgedeki okullara ve diğer maarif giderlerine karşılık gösterilmekteydi. 1887'den itibaren İstanbul'a gönderilen miktar ½'ye yükselir. Bu sebeple vilayet okullarının gelişmesi ve çoğalması engellenmiştir. Yani yükseköğretim taşradaki ilk ve ortaöğretime tercih edilmiştir. Bk. B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 159.

¹⁷ Bunda 1873 yılından itibaren görülen kuraklık ve tarımsal verimsizliğin çiftçileri zaten zor duruma sokması etkiliydi. Bk. S. A. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908...*, s. 189, 191-192.

¹⁸ B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 79.; S. A. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908...*, s. 30, 198.

¹⁹ S. A. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908...*, s. 199.

²⁰ İşkodra sancağının kazalarından birisi olan Akçahisar'da vergi toplanmaktaydı. Ancak daha sonra bu kaza yakınlığından sebeple Draç'a ilhak edilmiştir. (Bk. İlkay Erken, *İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014, s. 40-41.) Böylece İşkodra sancağında düzenli olarak vergisini ödeyen bir kaza kalmamıştır. Sadece sancak merkezindeki ahali ile diğer kazaların bazı kısımlarında cüzi olsa da vergi verilmekteydi. Ancak bir genelleme yapıldığında vilayet nüfusunun büyük bir kısmını barındırdığı hâlde İşkodra sancağındaki vergi gelirleri yok denecek seviyedeydi. Bunun sebebi ahaliye verilen kadim ayrıcalıklar ile gerçekten ve vergi vermelerine imkân sağlayacak üretim faaliyetlerinin olmamasıydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti bu ayrıcalıkları ile birlikte sancak dâhilinde cibal usulü denilen idari, askerî, hukuki, mali bir sistemi tatbik etmekteydi. Bk. İ. Erken, *İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, s. 60-61, 64, 69-70, 85-86, 91-93.

kazası olan Tiran'da açılması düşünülen idadi için kaza dâhilinde toplanan maarif hisse-i ianesi köy ve mahalle mekteplerine harcanmamıştır. Bu para açılması düşünülen idadının masrafları için tutulmuştur. Fakat 13 aydır maaş alamayan Tiran'daki ilk kademe okullarının öğretmenleri yaşanan problemin nedeni olarak kaza dâhilinde toplanan maarif hisse-i ianesinin vilayet merkezi bulunan İşkodra'ya gönderilmesi olduğunu ifade etmişlerdir. Bahsedilen ianenin Tiran'da kalması hâlinde maaşları ile ilgili bir sorun yaşamayacaklarını söylemişlerdir.²¹ Bunun üzerine vilayetten yapılan açıklama ile öğretmenlere neden maaş ödenemediği açıklanmış ve durumun vilayetin genel mali sıkıntılarından kaynaklandığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Tiran'daki idadının açılmasına kadar ilgili öğretmenlerin maaşlarının yine bu maarif hisse-i ianesinden ödenmesine Maarif Nezareti karar vermiştir. Tiran'daki idadi açıldıktan sonra ise vilayetin duruma başka bir çözüm bulması gerektiği Nezaretçe eklenmiştir.²²

Benzer nedenlerle İşkodra sancağı dâhilinde de maarif hisse-i ianesinin toplanması için gerekli tedbirlerin bir türlü alınmamasına dikkat çekilmiştir. Öyle ki sancak dâhilindeki bazı öğretmenler altı-yedi senedir toplam 60 aylık maaşlarını alamadıklarından yakınmaktaydılar. Draç sancağının önemi sebebiyle eğitim bakımından ilerlemesi için toplanan eğitim gelirlerinin sancak dâhilinde harcanması Draç maarif komisyonunca Maarif Nezaretine beyan edilmiştir. Bu şekilde sancak dâhilindeki okulların sayısı arttırılacak ve resmî dilin öğretilmesi gibi yararlar sağlanarak yabancı propagandaları da önlenebilecekti. Üstelik maarif gelirlerinin sancakta kalması ile yeni mektepler de inşa edilecekti. Öne sürülen gerekçelerin başında Avusturya ve İtalya'nın sancak dâhilindeki eğitim faaliyetleriyle mücadele edebilmek gelmiştir. Bu başvuru neticesinde Maarif Nezareti durumu incelemiş ve her iki sancağın da eğitim gelirlerinin zaten giderlerine yetmediğini belirtmiştir. Neticede Draç'ın eğitim gelirleri tamamen kendisine bırakılsa bile maarif açığının olacağı ifade edilmiştir.²³ Bundan dolayı eskiden olduğu gibi vilayetin eğitim gelirlerinin bir yerde toplanması istenmiştir. Maarif Nezaretinden ve diğer vilayetlerden vilayetin eğitim giderleri açığı kapatılana kadar öğretmen maaşlarının bir yerden ödenmesine dikkat edilmesi gereği de Rumeli Müfettişliği tarafından vilayete bildirilmiştir.²⁴

Vilayetin mali durumu nedeniyle olsa gerek ilk kademe eğitim giderleri için doğrudan merkezden harcamaların yapıldığı görülmekteydi. Bu harcamalar vilayetin eğitim bütçesinin büyük bir kısmını teşkil etmekteydi. Bunda vilayet dâhilinde yeni okullar açılması doğrultusundaki Maarif Nezaretinin uyguladığı politika etkiliydi. Yabancı devletlerin bölgedeki faaliyetleri içerisinde eğitimin önemli bir yeri vardı. İşkodra ahalisinin 1869 Nizamnamesi gereğince kendi imkânları ile bu faaliyetlerin karşısında kendi okullar açmaya ise gücü yetmemekteydi. Böyle olunca vilayetin eğitimde yabancı propagandalarına daha da açık hâle gelmesini siyasi bakımdan Osmanlı Devleti olumlu bir gelişme olarak değerlendirmemiştir. Bu sebeple Arnavutluk ile birlikte benzer gerekçelerle Cezâyir-i Bahr-i Sefid'de açılacak okullar için merkezî bütçeden ödenek ayrılmıştır. 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nin açık hükmüne rağmen ilk kademe okulların masraflarının karşılanması önemlidir. Üstelik bu uygulama tek seferlik de değildi. 1876 tarihli maarif bütçesinin 5. fasılasının 4. maddesinde bu durum açıkça ifade edilmekteydi.²⁵ Bu maddeye dayanılarak 1876 yılında İşkodra'da 43 okulun açılması²⁶ ve her birisine maaşları Nezaret tarafından ödenecek öğretmenlerin atanması kararı verilmiştir.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (MF.MKT.), Dosya No: 464, Gömlek No: 32, Tarih: 9 Ağustos 1315 (21 Ağustos 1899.)

²² BOA., MF.MKT., 464/32, Tarih: 16 Ağustos 1315 (28 Ağustos 1899.)

²³ BOA., MF.MKT., 877/23, Tarih: 21 Cemazeyilahir 1323 (23 Ağustos 1905.)

²⁴ İşkodra sancağının eğitim geliri 23.566 kuruş iken gideri 210.680 kuruştur. Draç sancağının eğitim geliri 109.793 kuruş ve gideri 164.810 kuruştur. Bu hâliyle Draç sancağının da eğitim giderleri açığı bulunmaktaydı. Vilayetin eğitim açığı için her sene yaklaşık 214.500 kuruş merkez Nezaretten ilave yapılmaktaydı. Bk. BOA., MF.MKT., 877/23, Tarih: 28 Zilhicce 1323 (23 Şubat 1906.)

²⁵ BOA., MF.MKT., 39/74, Tarih: 18 Cemazeyilahir 1293 (11 Temmuz 1876.); BOA., MF.MKT., 46/123, Tarih: 9 Rabiulevvel 1294 (24 Mart 1877.)

²⁶ Aylık 150'şer kuruş maaş ki toplam 6450 kuruş yapmaktaydı. Vilayetin istediği bu miktarın ilgili bütçe maddesi gereğince ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bk. BOA., MF.MKT., 41/69, Tarih: 14 Şaban 1293 (24 Ağustos 1876.)

Bahsedilen meblağ ise İşkodra vilayetinin maarif bütçesine gönderilmiştir.²⁷ Siyasi ve stratejik gerekçelerle Maarif Nezaretinin vilayet dâhilindeki Müslümanlara ve gayrimüslim vatandaşlarına ait okulların masrafını karşılamış, öğretmen maaşlarını ödemiştir.²⁸

Maarif Nezaretinin İşkodra'ya siyasi konumu sebebiyle yaptığı katkıların diğer bir nedeni ise dinî temelliydi. Yerel halkın eğitim bakımından geri kalması ve bu nedenle dinî gereklerini yerine getirmekte zorlanmaları eğitime dair yardımların diğer bir sebebiydi. Ayrıca halka eğitim vasıtasıyla devletin resmî dili olan Türkçenin öğretilmesi gayesi de Arnavutluk'a gönderilen yardımlar da önemli bir yer tutmaktaydı.²⁹ Üstelik ecnebi ve gayrimüslim okulları vasıtası ile Hristiyan ahalinin eğitim durumunun göreceli olarak Müslümanlardan iyi olması da ayrıca sorun teşkil etmekteydi.³⁰ İşkodra vilayetinde açılan ecnebi ve gayrimüslimlere ait okulların genel olarak devletin eğitim kurumlarına olan ilgisine etkisi olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti bu okullar ile yürütülecek misyonerlik faaliyetlerinden vatandaşlarının etkilenmesini istememekteydi. Bu amaçla yeni okullar açmakta ya da açılan okulların ahali tarafından karşılanamayan masraflarını üstlenmekteydi.³¹

İşkodra'da halkın eğitime yapacağı katkı sınırlı olduğu için çoğu yerde halkın geçimini zar zor temin etmekteydi. Bundan dolayı gerek halkın yardımları gerekse devlet tarafından inşa edilen okulların özellikle öğretmen maaşı gibi aylık giderleri halk tarafından ödenememekteydi.³² Ayrıca geçim sıkıntısı köylerde ikamet edenlerle de sınırlı değildi. Şehir merkezinde yaşayan ve aslında kısmen de olsa vergi veren ahalinin bulunduğu yerlerdeki okulların masrafları da Nezaretçe karşılanmaktaydı.³³ Burada dikkat edilmesi gereken husus ise ekonomik gerekçeler ileri sürülerek öğretmen maaşlarının Nezaret tarafından ödenmesi uygulaması vilayette genellikle İşkodra sancağına mahsustu. Bu ise bahsedildiği üzere sancak dâhilinde düzenli verginin toplanamayışı ile yakından ilgiliydi.

Merkez Nezaretten yapılan yardımların³⁴ dışında diğer vilayetlerden de İşkodra'ya eğitim masrafları için para gönderilmekteydi. Öğretmen maaşı gibi sürekli giderler vilayet eğitim

²⁷ BOA., *İrade Şûra-yı Devlet (İ.ŞD.)*, 34/1716, Tarih: Cemazeyilahir 1294 (6 Haziran 1877.)

²⁸ Dayıç ve Barbörlüş köylerinde açılması planlanan Katolik çocuklarına mahsus iptidailer buna verilebilecek örnekler arasındadır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1002/45, Tarih: 1 Mart 1324 (14 Mart 1908.)

²⁹ BOA., *İ.ŞD.*, 34/1716, Tarih: 17 Cemazeyilevvel 1294 (30 Mayıs 1877.)

³⁰ 1898 yılında İşkodra şehri yakınındaki Şiroke köyünde halkın yardımları ile bir cami ve iptidai mektep inşa edilmiştir. Öğretmen ile cami hocasının tedarik edilmesi ve maaşlarının ödenmesinde ise halk güçlük çekmiştir. Buradaki Müslüman ahalinin Hristiyanlardan geri kalmaması gerekçesi ile maaşın Maarif Nezareti tarafından ödenmesi gündeme gelmiştir. Ardından hem imamlık hem de öğretmenlik yapmak üzere bir kişinin aylık 100 kuruş maaşla görevlendirilmesine ve bunun Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 488/31, Tarih: 28 Kânunusani 1315 (9 Şubat 1900.)

³¹ Ancak İşkodra sancağı dâhilindeki okullar için yapılan bu talepler her zaman kabul görmemiştir. Puka kazası ahalesinin yardımları ile açılan sekiz köy iptidaisinde öğretmen maaşlarının Nezaretçe ödenmesi talebi reddedilmiştir. Gerekçe olarak ise bu gibi masrafların Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 4. maddesi gösterilmiştir. (Bk. BOA., *MF.MKT.*, 362/26, Tarih: 28 Safer 1315 (29 Temmuz 1897.)) Burada akla Maarif Nezaretinin İşkodra'daki eğitim faaliyetlerini bir süre desteklediği, ancak zamanla maarif bütçesinin imkânsızlığı sebebi ile bundan vazgeçtiği gelir. Gerçekten de 20. yüzyılın başlarından itibaren Nezaretin bu gibi talepleri geri çevirdiği, 1869 Nizamnamesi gereğince vilayetin yerel çözümler bulmasına vurgu yaptığı görülmektedir.

³² İşkodra'nın Manastır idaresinde olduğu 1875 yılında, İşkodra'ya bağlı Buşat köyünde ahali tarafından yapılan yardımlarla bir sıbyan mektebi açılmıştır. Bu okula 1875 senesi Haziran ayı başından itibaren aylık 195 kuruş maaşla Ali Efendi atanmıştır. Maaşın ise Maarif Nezareti tarafından verileceği beyan edilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 31/105, Tarih: 14 Şaban 1292 (15 Eylül 1875.)

³³ İşkodra'nın Ruskebir mahallesi iptidaisi ahali yardımları ile açıldığı hâlde düzenli bir şekilde öğretmen maaşının verilemeyeceğine dair muhtar ve imam tarafından bir dilekçe yazılmıştır. Dilekçe gerekçesinde ahalinin fakirliğinin gösterilmesi ise diğer mahallerdeki uygulamalar ile aynıdır. Böylece aylık 120 kuruşun Maarif Nezaretince ödenmesine karar verilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 303/35, Tarih: 1 Teşrinisani 1311 (13 Ekim 1895.); BOA., *MF.MKT.* 74/9, Tarih: 23 Safer 1299 (14 Ocak 1882.)

³⁴ Bu yardımlar sadece Maarif Nezareti ile sınırlı değildi. Evkaf Nezaretinin de yeri geldiğinde vilayetin eğitim giderlerine katkısı oluyordu. 1892'de İşkodra, Leş, Tuz kazalarında on köyde okul yaptırılması kararı neticesinde masrafların Evkaf Nezareti tarafından ödenmesine Maarif Nezareti tarafından karar verilmiş ve durum Bab-ı Âli'ye bildirilmiştir. [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 142/8, Tarih: 17 Zilhicce 1309 (10 Haziran 1892.)] Yine benzer şekilde 1895

bütçesini, dolayısıyla halkı daha çok zorlamaktaydı. Bu durum ise öğretmenleri sıkıntıya sokmakta, şikâyetleri arttırmaktaydı.³⁵ Vilayet dâhilinde sıklıkla yaşanan bu durumlarda vilayet eğitim gelirlerinin düşük olması nedeniyle Maarif Nezaretince gönderilen para vilayetin eğitim açığını kapatmadığından civar vilayetlerden bu hususta hemen her yıl yardım alınmaktaydı.³⁶ İşkodra'ya eğitim açığı için para yollayan yerler arasında çoğunlukla Selânik, Manastır, Kosova ve Edirne vilayetleri bulunmaktaydı. Fakat bu vilayetlerin kendi bütçeleri de kısıtlı olduğundan İşkodra için talep edilen para ya geri çevrilmiş-verilmemiş ya da gecikmiştir.³⁷ İşkodra vilayeti de bu sebeple öğretmen maaşlarını düzenli bir şekilde verememiştir. Bu nedenle öğretmenlerin birçoğunun 40-50 ay maaş alamadıkları görülmektedir. Böyle durumlarda İşkodra vilayeti mevcut sıkıntının giderilebilmesi için hiç olmazsa bir miktar paranın Maarif Nezaretince yollanmasını istemiştir. Bununla ilgili olarak Kosova vilayetinden İşkodra'nın eğitim açığı için karşılanacağı belirtilen miktara ilgi çekilebilir. Kosova vilayetinden İşkodra'ya gönderileceği kararı verilen meblağ 300.000 kuruşa yakın iken iki yılda toplamda sadece 17.000 kuruş ödenmiştir. Kosova vilayeti ardından Yanya vilayeti ile yapılan yazışmalar neticesinde bu vilayet tarafından da gönderilecek para olmadığı İşkodra maarif idaresince Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Rumeli Müfettişi tarafından vilayette yapılan incelemeler sonrasında yukarıdaki duruma işaret ederek 50.000 kuruşluk bir ödemenin şimdilik İşkodra'daki sıkıntıları gidereceğini belirtilmiştir. Görüldüğü üzere Maarif Nezareti tarafından İşkodra'ya gönderilen paranın yanı sıra civar vilayetlerden de eğitim için yardımlar yapılmıştır. Ancak İşkodra'ya civar vilayetlerden verileceği belirtilen rakamların çok altında miktarları hem de zamansız yollamaktaydılar. Bu nedenle esasında bu yardımların İşkodra eğitim giderlerine anlamlı bir katkısının olmadığını söyleyebiliriz.³⁸

İşkodra'da açılarak sayılarının artırılması zaruri olan köy okullarının masraflarının tamamı merkez maarif bütçesince karşılanamıyordu. Hatta 1903 yılında Rumeli genelinde açılması planlanan idadi mektepleri arasında bulunan Draç İdadisinin tesisinden bu amaçla vazgeçilmiştir. İdadi için ayrılan para ile köylerde iptidai açılmasına karar verilmiştir. Ancak inşası planlanan köy iptidailerinin bununla da sınırlı kalmaması gerektiği düşünülerek merkezî bütçeye yük getirmeden karşılıklarının bulunması gereği ifade edilmiştir.³⁹ Draç'ın yanı sıra İşkodra'da açılacak idadi de aynı şekilde iptidailerin sayısının artırılması düşüncesiyle ertelenmiştir. İdadi tesisi için ayrılan para ile köylerde 150 kuruş maaşla tayin edilecek öğretmenlerin bulunduğu iptidailer açılacaktı. Ancak tesisinden vazgeçilen Preveze ve İşkodra idadilerine bu iş için ayrılan 98.946 kuruş ile 20'si Manastır, 21'i Kosova'da olmak üzere 41 iptidainin açılması kararı alınmıştır. Neticede İşkodra ve Draç İdadileri için ayrılan para İşkodra vilayeti için harcanmamıştır. Üstelik Rumeli'de açılması gerekli görülen 459 iptidainin hepsinin bahsedilen idadilerin açılmasından vazgeçilerek eldeki paralar ile açılması da imkânsızdı. Bu

---

yılında Tuz kazası merkezindeki okulun cami tadilatı nedeniyle yerinin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Keşif neticesinde okulun başka yerde inşa edilmesi için gereken paranın halk tarafından karşılanamayacağı belirtilmiştir. Ekonomik gerekçenin ardından Şûra-yı Devlet kararıyla paranın Evkaf-ı Hümayun tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 274/61, Tarih: 3 Zilhicce 1312 (28 Mayıs 1895.)

³⁵ 1879 senesinden beri 15'er, 17'şer aylık maaşlarını alamadıklarını beyan eden Kavaye kazası rüştiye ve iptidai öğretmenlerine dair yazı. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 172/75, Tarih: 17 Haziran 1309 (29 Haziran 1893.)

³⁶ Kosova ve Yanya (Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1081/43, Tarih: 2 Ramazan 1324 [28 Eylül 1908.]; BOA., *MF.MKT.* 1081/43, Tarih: 22 Teşrinievvel 1324 (4 Kasım 1908.)) vilayetlerinin yanı sıra Selânik, Edirne vilayetleri de bu amaçla sıklıkla başvuru alan vilayetlerdi. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1008/29, Tarih: 15 Mayıs 1323 (28 Mayıs 1907.)

³⁷ Hemen her sene belirli bir miktar parayı eğitim açığı için İşkodra'ya yollayan Yanya maarif idaresi bu parayı 1905 yılında zamanında yollamadığında sorun oluşur. Yanya vilayeti ise kendisinin mahalli maarif ihtiyaçlarını henüz kapatamadığı için gecikmenin yaşandığını bildirmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 867/33, Tarih: 4 Rabiulahir 1323 (10 Haziran 1905.)

³⁸ BOA., *MF.MKT.*, 589/30, Tarih: 17 Teşrinievvel 1317 (30 Ekim 1901.)

³⁹ İdadi açılması kararı Draç ile birlikte Preveze'de de ertelenir. İlbasan ve Prizren'de ise idadi açılması işlemlerine devam edilmiştir. Bk. BOA., *Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO.)*, Dosya No: 2006, Gömlek No: 150417, Tarih: 24 Zilkade 1320 (22 Şubat 1903.)

engeli aşmak için, kesilen hayvanlar için zebhiye resmi⁴⁰ adında bir harcın alınması çözüm olarak ortaya konulmuştur. Zebhiye resmi bazı Anadolu vilayetleri ile Edirne, Yanya, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetlerinde uygulanacaktı. Bu şekilde maarif bütçesine yük getirmeden yerel kaynaklar ile yeni ilk kademe okulları açılması düşünülmekteydi.⁴¹

Meclis-i Vükela tarafından açılması kararlaştırılan ilköğretim okullarının masraflarına karşılık olarak bulunan zebhiye resmi ilgili mahallerde uygulanmıştır. Ancak İşkodra vilayeti bunun uygulanmasına itiraz etmiştir.⁴² Vilayetten konuyla alakalı olarak verilen cevapta vilayet dâhilinde kesilen hayvanlardan bu şekilde bir resmin alınması şöyle dursun vilayet idare meclisinde konunun tartışılması esnasında dahi bunun ahali tarafından kabul görmeyeceği belirtilmiştir. Kosova'da olduğu gibi İşkodra sancağında da bu uygulamanın ertelenmesi istenmiştir. Zebhiye yerine ilköğretim okullarının masraflarına karşılık olarak vilayet dâhilinde değerlendirilmeyen ve gayet geniş olan ormanlardan faydalanılması vilayetçe Maarif Nezaretine teklif edilmiştir. Bu amaçla bahsedilen ormanların kontrol altına alınarak değerlendirilmesi ile elde edilen gelirlerle zebhiye resminde olduğu gibi okulların masrafları karşılanacaktı. Ormanların değerlendirilmesiyle ilgili alınacak tedbirlerin belirlenmesi, varsa alınacak başka tedbirlerin de alınması Maarif Nezareti tarafından İşkodra vilayetinden istenmiştir.⁴³ Ancak sonraki yıllarda vilayetteki ormanların böyle bir amaç için kullanıldığına dair bir girişime tesadüf edilmez. Neticede vilayetteki ormanlardan faydalanılması yolunun yanı sıra zebhiye resmi toplanması işi de ertelenmiştir.⁴⁴

Rumeli'de açılacak ilk kademe okulların masrafları için zebhiye resminin alınması kararı İşkodra sancağı geneline yayılamamış ve bu sebeple beklenen gelir elde edilememiştir. Draç'ta 1903 yılında resmî açılışı yapılarak öğretmeni de atanan *Kıptî* çocuklarına mahsus okulda bu sıkıntı görülmüştür. Bahsedilen okulun daha öğretmen göreve başlamadan kapanması gündeme gelmiştir. Yapılan işlemler ve görüşmeler ardından resmî açılışı dahi yapılan böyle önemli bir okulun kapanmasına müsaade edilemeyeceğine işaret edilmiştir. Öğretmen maaşının başka bir köy okulunun tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır. Kavaye kazası dâhilinde Kabalı köyü mektebine tahsis edilmiş 110 kuruş aylığın Draç'taki Kıptî iptidaiyeye nakline karar verilmiştir. Ancak bahsedilen Kabalı köy okuluna hâlihazırda bir öğretmen tayin edildiği vilayet maarif muhasebesinin uyarısı ile fark edilmiştir. Bu sebeple Draç *Kıptî* okuluna başka bir karşılığın bulunmasına çalışılmıştır. Üstelik vilayetin maarif bütçesinin maarif gelirleri ile karşılanamadığı ve zaten verilen açığın civar vilayetler maarif bütçelerinden gönderilen paralar ile tamamlandığı ayrıca Maarif Nezaretinin bütçesinin de vilayete fazladan para yollamaya müsait olmadığından vilayetin bir şekilde bu okula maaş karşılığı bulması gerektiği uyarısı yapılmıştır. Bunu ifade ederken bir yandan da İşkodra vilayetinde daha önce uygulanmasına teşebbüs edilen zebhiye resminin vilayetin içerisinde bulunduğu *nazik durum* dikkate alınarak kaldırıldığı ifade edilmiştir.⁴⁵ Bunun üzerine zebhiye resminin İşkodra sancağında uygulamaya konulmadığı Maarif Nezaretine yapılan yardım taleplerinin cevaplarında vurgulanmıştır.

Maarif Nezaretinin İşkodra vilayeti dâhilindeki ilköğretim okullarının özellikle öğretmen maaşlarını karşılamaya yönelik uygulaması bir süre daha devam etmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda açılan ilköğretim okullarına öğretmen atanması ve masraflarının Maarif Nezaretince karşılanması talepleri reddedilmiştir. Maarif Nezareti bunun gerekçesi olarak kendi bütçesinin

⁴⁰ Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resim. Aslında mezbahalarda alınan resimlerden sadece birisidir. Diğerleri dem, balta, serçin, mürdebacı şeklinde sıralanabilir. Bk. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Editör: Ekrem Ayyıldız, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 734.

⁴¹ BOA., *BEO.*, 2078/1555777, Tarih: 29 Safer 1321 (27 Mayıs 1903.)

⁴² BOA., Rumeli Müfettişliği Sadâret Evrakı (*TFR.I.A.*), Dosya No: 10, Gömlek No: 916, Tarih: 5 Cemazeyilevvel 1321 (30 Temmuz 1903.)

⁴³ BOA., Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (*DH.MKT.*), *Dosya No:* 721, Gömlek No: 1, Tarih: 9 Cemazeyilevvel 1321 (3 Ağustos 1903.)

⁴⁴ BOA., *BEO.*, 2124/159252, Tarih: 29 Rabiulahir 1321 (25 Temmuz 1903.)

⁴⁵ BOA., *MF.MKT.*, 756/40, Tarih: 24 Kânunuevvel 1319 (6 Ocak 1904.)

zaten açık verdiğini belirtmiştir. Ayrıca İşkodra vilayetine Maarif Nezareti tarafından gönderilen paranın da zaten maarif giderlerini karşılamaya yetmediği, geri kalan açığın civar vilayetlerden karşılandığına sıklıkla dikkat çekilmiştir. Üstelik vilayet dâhilinde elde edilen eğitim gelirlerinin tamamen İşkodra'ya terk edilmesine rağmen civar vilayetlerden 200.000 kuruş kadar ilave yapıldığı anlatılmıştır. Bundan dolayı İşkodra sancağında uygulanmayan zebhiye resminin yanı sıra aşar ile maarif hisse-i ianesinin de toplanarak eğitimle ilgili açıkların kapatılması gereği vurgulanmıştır. Nezaretin bu uyarılarında vilayet dâhilinde köy ve kasabalarda yeni okulların açılması ve sayılarının arttırılmasının önemine ayrıca dikkat çekilmiştir. Bunun ise ancak diğer vilayetlerdeki gibi zebhiye resminin toplanmasıyla sağlanacağına işaret edilmiştir.⁴⁶

Zebhiye resmi toplanmasının İşkodra vilayeti genelinde ertelendiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim yukarıda bahsedilen ertelemenin zaten düzenli verginin toplanmadığı, nüfus sayımının da yapılmadığı İşkodra sancağı için geçerli olduğu görülmektedir. Draç sancağı dâhilinde ilköğretim okullarının öğretmeni maaşı ve bazılarının tamiri için gerekli paranın bir kısmı zebhiye resmine yapılan zamlar ile karşılanmıştır.⁴⁷ 1899 yılında Kavaye kazasında bu gelir sayesinde yeni okullar açıldığı gibi diğer kazaların eğitim giderlerine yardımlar da yapılmıştır.⁴⁸ Nitekim 1904 yılında Kavaye kazasında zebhiye resmi toplanmaya devam etmiştir. Hatta İşkodra maarif müdürü Kavaye'de bu sayede altı köyde yeni okulun açıldığını bildirmiştir.⁴⁹ Bu okullara aylık 200'er kuruş maaşla altı tane de öğretmen böylece atanmıştır.⁵⁰ 1907 yılında ise Draç sancağı dâhilindeki Şiyak kazasında toplanan zebhiye resmi gelirlerinin sancak merkezine gönderilmesi meselesinden bu kazada da zebhiye resminin alındığı anlaşılmaktadır. Ancak vilayet dâhilinde zebhiye resminin alınması uygulaması bu tarihlerde de Draç sancağı ile sınırlı kalmıştır.⁵¹

İşkodra'da maarif gelirlerinin azlığı nedeniyle hem Maarif Nezareti hem de bazı vilayetlerin maarif tahsisatından yardımlar alınmasına rağmen bunun da yetersiz kalması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Halktan alınan yardımlar, halkın eğitim giderlerine katılmasını teşvik etmek üzere yapılan girişimler ile geçici bir çözüm olarak yapılan piyangolar⁵² dışında eğitim giderlerine harcanmak üzere kullanılan kira gelirleri de önemliydi. 1882 tarihinde münderise vakıf gelirlerinin eğitim giderleri için kullanılmasına dair bir ilan yapılmıştır. Vilayet dâhilinde bu amaçla vakıfların cami, medrese, yol, köprü, çeşme gibi umuma ait yapıların inşa edilmesi ve tamir giderlerinin sağlanması dışındaki gelirlerinin eğitim giderlerine harcanmasına karar verilmiştir.⁵³ İşkodra vilayeti idarecileri de vilayet maarif meclisinin ihtiyaçlarının karşılanmasında evkaf-ı münderise gelirleri ile diğer başka gelirlerin de temin edilmeye

⁴⁶ BOA., *MF.MKT.*, 803/22, Tarih: 23 Recep 1322 (3 Ekim 1904.)

⁴⁷ BOA., *MF.MKT.*, 676/52, Tarih: 4 Recep 1320 (7 Ekim 1902.)

⁴⁸ Kavaye kazasında bu rüsumlar sayesinde yıllık 2300 kuruş gelir elde edilmiştir. Böylece Kavaye kazası eğitim giderleri için merkezden verilen ve yıllık 17.680 kuruşa ulaşan ödeneğin 2300 kuruş düşülerek kazaya gönderilmesi teklif edilmiştir. Kazaya gönderilmesinden tasarruf edilen 2300 kuruşun ise Akçahisar kazası dâhilindeki rüştiyenin öğrenci sayısının artması sebebiyle bir muallim-i sani tayininde kullanılması düşünülmüştür. Yani Akçahisar rüştiyesine aylık 180 kuruş maaşla tayin edilecek muallim-i sani ile vilayet maarif bütçesine de yük binmemiş olacak hatta 140 kuruş artacaktır. [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 472/41, H. 8 Şaban 1317 (12 Aralık 1899.)] Vilayet maarif idaresi tarafından yapılan bu teklif Maarif Nezaretince detaylı şekilde öğrenilmek istenmiştir. Bahsedilen kaynağın düzenli olarak ve bahsedilen miktarlarda toplanıp toplanamayacağı da araştırılmıştır. Bunun üzerine İşkodra maarif müdürü bahsedilen kaynağın düzenli bir şekilde elde edilmesinde sorun yaşanmayacağını Nezarete belirtmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 472/41, Tarih: 2 Muharrem 1318 (2 Mayıs 1900.)

⁴⁹ BOA., *Rumeli Müfettişliği İşkodra Evrakı (TFR.I.İŞ.)*, Dosya No: 4, Gömlek No: 368, Tarih: 14 Safer 1322 (30 Nisan 1904.)

⁵⁰ BOA., *MF.MKT.*, 799/45, Tarih: 11 Safer 1322 (27 Nisan 1904.)

⁵¹ BOA., *MF.MKT.*, 995/45, Tarih: 9 Rabiulahir 1325 (22 Mayıs 1907.)

⁵² İşkodra'daki ilköğretim kurumlarının yeni usule dönüştürülmesi için gerekli para Draç sancağında bir piyango düzenlenmesi ile sağlanmak istenmiştir. Dönüştürülecek okulların bir yıllık giderleri bu şekilde karşılanmıştır. Maarif Nezareti ise bu gibi giderlerin geçici değil sürekli bir şekilde kaynaklandırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1029/74, Tarih: 27 Teşrinisani 1323 (10 Aralık 1907.)

⁵³ O. N. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 3-4., s. 905-906.

çalışıldığını Maarif Nezaretine beyan etmişlerdir.⁵⁴ Bu karar üzerine İşkodra'da vakıflara ait bazı dükkân, değirmen, arsa gibi yerlerin kira gelirlerinin eğitime harcanmasına başlanmıştır.⁵⁵

İşkodra maarif idaresinin gelirlerini kullandığı vakıf malları arasında hamam,⁵⁶ dükkân,⁵⁷ değirmen⁵⁸ bulunmaktaydı. Bahsedilen gelirler ile özellikle öğretmen maaşları karşılanmıştır.⁵⁹ Üstelik vilayetin merkezden talep ettiği eğitim yardımları genellikle reddedilirken her defasında yerel kaynaklara başvurulmasına işaret edilmiştir. Burada işaret edilen yerel kaynakların başında ise vilayet idarecilerinin doğrudan yararlandıkları evkaf-ı münderise gelirleri gelmekteydi.⁶⁰ Ancak bahsedilen münderise gelirlerinin büyüklüğü ve eğitime dair giderlere olan katkısı ilgili vilayetteki vakıfların mevcudiyeti ile yakından ilgiliydi. Bir vilayette gelirleri ile birlikte yaygın hâlde mevcut bulunan vakıfların bu sayede ilgili vilayetin eğitim harcamalarına katkısı olabilecekti. Ancak İşkodra gibi vilayetlerdeki vakıfların miktarı ile bu vakıfların gelirleri dikkate alındığında durum daha anlaşılır olmaktadır. Nitekim İşkodra vilayetinde eğitim giderlerine harcanmak üzere münderise gelirleri bulunan vakıf sayısı çok değildi.

İşkodra'da maarife ait gelirlerin temininde başvuru yollarının bir diğeri belediyelerdi. Bu sebeple İşkodra vilayeti dâhilinde belediyelerin de gerektiğinde maarif harcamalarına katkıda

⁵⁴ BOA., *MF.MKT.*, 87/37, Tarih: 15 Şevval 1302 (28 Temmuz 1885.)

⁵⁵ Örneğin Dağ Kenarı'nda açılan dört okula atanan öğretmenlerin [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 828/38, Tarih: 22 Zilhicce 1322 (28 Ocak 1905.)] ve İşkodra'nın Mile köyü iptidai öğretmeni maaşlarının evkaf-ı münderise gelirlerinden ödenmesine karar verilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1001/19, Tarih: 7 Cemazeyilevvel 1325 (18 Haziran 1907.)

⁵⁶ Maarife ait hamamlardan İşkodra vilayeti dâhilinde Paruce mahallesindeki kazanın patlaması neticesinde tamire ihtiyaç duyulduğu, gerekli paranın ise Maarif Nezaretinden talep edildiği görülür. [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 850/3, Tarih: 22 Safer 1323 (28 Nisan 1905.)] Aynı hamam 1905 yılında deprem ile zarar görür. Tamiri için gerekli para yine vakıf tahsisatından karşılanır. Bir an önce tamirinin tamamlanmasına ise şehirdeki tek hamam olması bakımından dikkat çekilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 891/25, Tarih: 2 Mart 1322 (15 Mart 1906.)

⁵⁷ Bunlardan birisi polis ve jandarmaların ikamet ettiği karakol olarak kullanılmaktaydı. Deprem ile kullanılmaz hâle gelmiştir. Yeniden inşasına karar verilen dükkânın gerekli keşifleri ardından inşasına başlanmıştır. [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 896/24, Tarih: 19 Şaban 1323 (18 Ekim 1905.)] Dükkânlardan diğeri ise demirciyedi. Ancak sonraki yıllarda buraya telgrafhane açılmıştır. Böylece yıllık 400 kuruşluk bir maarif geliri de elde edilememekteydi. Bunun üzerine yeni bir dükkânın yine maarif harcamalarına gelir olması için masrafinin yarısı idarece yarısı da müteahhit tarafından karşılanmak üzere inşa edilmesine karar verilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1071/59, Tarih: 16 Safer 1326 (14 Ağustos 1908.)

⁵⁸ 1906 yılında bahsedilen değirmen hasar görmüş ve tamiri için gerekli işlemlere hemen başlanmıştır. Tamir masrafı evkaf-ı münderise gelirlerinden karşılanmıştır. (Bk. BOA., *MF.MKT.*, 905/32, H. 14 Zilhicce 1323/M. 10 Ocak 1906.) Değirmenin aylık kira geliri ise 600 kuruştur. Burada müşterilerin de faydalanması için üstü kapalı bir ek yapılması tartışılmasında kiracının kirasını bu şekilde daha rahat ödeyebileceği ifade edilmiştir. Çünkü müşteriler hayvanlarını ve ürünlerini yağmurdan koruyabildikleri değirmenlere gitmekteydi. Civar köylerden gelenlerin de dinlenmeleri için bir yerin olması faydalı olacaktı. Bahsedilen ekin yapılması karşılığında bir aylık kiranın alınmadığı belirtilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 940/67, Tarih: 6 Zilkade 1324 (22 Aralık 1906.)

⁵⁹ Bahsedilen vakıf gelirleri ile Dağ Kenarı nahiyesindeki Raştıç, Selita, Mebli ve Kuruşa, Bremiş köylerindeki okulların öğretmen maaşlarının karşılanması gündeme gelmiştir. Vakıf gelirleri başlığı altında değirmenden 6000, hamamdan 3600, dükkândan 750, kahvehaneden 500, demirciden 330, çarşıdaki dükkândan 400 kuruş olmak üzere yıllık toplam 11580 kuruş alındığı beyan edilmiştir. Eğitim gelirleri arasındaki bu vakıf gelirlerinin maarif kâtibi, maarif sandık emini, tamirata ayrılan miktar ile birlikte bahsedilen dört okula atanacak öğretmenlerin yıllık maaşlarını karşılamaya yettiği anlaşılmaktadır. [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 828/38, Tarih: 28 Zilhicce 1322 (5 Mart 1905.)] 1905 yılında İşkodra'daki iptidailerin yeni usulde eğitim vermeleri amacıyla numune olarak kurulacak ve Paruce mahallesinde yer alacak Hamidiye isimli iptidai mektebinin giderlerinin karşılanması meselesinde bu vakıf gelirleri tekrar gündeme gelmiştir. Okulun kira masrafları ile öğretmen maaşının birbirinden farklı kaynaklardan ödenmesi düşünülmüştür. Öğretmen maaşının bahsedilen vakıf gelirlerinden, okul bina kirasının ise öğrenci velileri tarafından ödenmesine karar verilmiştir. Vakıf gelirlerinden vilayet maarif sandık emini ve kâtibine yıllık 3600 kuruş ödendiği ve artan miktarın kurulacak okulun öğretmeninin aylık 200 kuruş maaşını karşılamaya da yeteceği belirtilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 836/45, Tarih: 14 Nisan 1321 (28 Nisan 1905.)

⁶⁰ İşkodra'nın Mile köyü iptidai öğretmeni maaşı evkaf-ı münderise gelirleri ile ödenmiştir. [Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1001/19, Tarih: 7 Cemazeyilevvel 1325 (18 Haziran 1907.)] Puka kazası dâhilinde Miçoy, Filat ve Zanitakulumri, Karabaş köylerinde ahali tarafından inşa edilen üç okula birer öğretmen talebi sebebiyle toplamda 420 kuruş olan aylıkların ödenmesi reddedilerek yerel vakıf gelirlerine başvurulması önerilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1008/29, Tarih: 9 Haziran 1323 (22 Haziran 1907.)

bulunacağı Maarif Nezareti tarafından bildirilmiştir.⁶¹ Ancak belediyelerin tıpkı vergi toplanması meselesinde olduğu üzere gelirlerindeki azlık nedeniyle eğitime yapacakları katkı sınırlıydı. Bu yüzden münderise gelirleri gibi belediyelerin de İşkodra'da eğitime yaptığı katkı sınırlı kalmıştır. Halkın yardımları, toplanan vergiler, konulan rüsumlar ile elde edilen gelirlerin yanı sıra vakıflardan toplanan gelirler ile nadiren başvuru olan bir yol olarak vilayet dâhilinde miri toprakların satışıyla da maarif açığı kapatılmaya çalışılmıştır.⁶²

Sonuç

Daha II. Mahmut devrinde Osmanlı eğitim sisteminde ıslahat girişimlerinin başladığı görülmektedir. Bu dönemde İstanbul ile sınırlı kalsa da ilk kademe eğitimin zorunlu hâle gelmesi devletin eğitime olan bakış açısı bakımından önemlidir. Bu süreç Tanzimat aydınları tarafından devam ettirilmiştir. Eğitimin tabana yayılarak kitleselleşmesi arzusu devletin ihtiyaç duyduğu yetişmiş eleman temini bakımından önemsenmekteydi. Devlet kurumlarında istihdam edilmek üzere ihtiyaç duyulan eğitilmiş kitle kadar ahalinin de temel unsurları bakımından eğitilmesi arzulanmaktaydı. Nitekim imparatorluk dâhilindeki azınlıkların kurdukları okullarda ve ecnebi okullarında ilerleme kaydeden cemaatlerin talep ve davranışları devletin kendisini sorgulamasını beraberinde getirmiştir. Eğitilmiş kişilere duyulan ihtiyacın giderilmesinin iyi eğitim veren ve yaygınlaşan okullar ile sağlanabileceği tespit edildiği hâlde buna dair girişimlerin başlaması Tanzimat üzerinden geçen bir kaç on yıl içinde mümkün olmuştur. Böylece okul sayı ve niteliklerinin artırılması süreci hız kazanmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Rumeli vilayetlerinden birisi olan ve Karadağ ile sınır bulunan İşkodra vilayeti dikkat çekmektedir. İşkodra vilayeti, dâhilindeki Katolik gayrimüslimler ile İtalya, Avusturya, Fransa gibi devletlerin ilgi alanında olması nedeniyle bu devletlerin propagandalarının da hedefindeydi. Bu devletlerin doğrudan veya dolaylı olarak destekledikleri okullar vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalıştıkları şeyler Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Nitekim devletin eğitimde başlattığı kitleselleşme hareketine rağmen daha önceden olduğu üzere ilk kademe okulların masraflarının ahali tarafından karşılanmasına dair kararın İşkodra'da uygulamadığı anlaşılır. İşkodra vilayeti dâhilinde özellikle dağlı Arnavutların ikamet ettikleri yerlerde geleneksel ilişkilerden kaynaklı bazı muafiyetlere sahip oldukları görülmektedir. Bunlar askerlikle ve mali konularla ilgili ayrıcalıklar iken bu sebepten vilayetin vergi gelirlerinde sıkıntılar yaşanmaktaydı. Eğitim harcamalarının karşılanması için yapılan düzenlemelerle elde edilecek gelirlerin de vilayette noksan olması Maarif Nezaretinin duruma müdahalesi ihtiyacını doğurmuştur.

İşkodra'daki okulların sayı ve niteliklerinin artırılması istenirken bunun için gereken mali kaynağın da temin edilmesine çalışılmıştır. Bu açıdan İşkodra vilayetinde mevcut mevzuatın kısmen dışında bir uygulamanın tatbiki söz konusudur. Maarif Nizamnamesi'nin açık hükmüne rağmen ilk kademe okullardan iptidai ve sıbyan mekteplerinin giderlerinin genellikle merkezî bütçeden karşılandığı tespit edilmektedir. Fakat merkez bütçedeki sıkıntılar nedeniyle bu yardımın İşkodra vilayeti için yeter miktarda olduğu söylenemez. Bu sebepten İşkodra vilayetine civar bulunan Kosova, Selânik ve Yanya gibi vilayetlerden İşkodra vilayetinin eğitim giderlerindeki açığı kapatmak üzere nakiller yapılmıştır. Ancak bahsi geçen nakillerin hem miktar hem de zamanlama açısından İşkodra vilayetinin maarif giderlerine katkısı tartışmalıdır. Bu sebepten İşkodra vilayeti dâhilindeki idareciler vilayetteki vakıflar ve bu vakıflar elindeki gelirlerle ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Bununla da yetinmeyen vilayet idaresi ayrıca vilayetin güneyindeki Draç sancağında düzenli olarak elde edilen vergi gelirlerinin yanında eğitime mahsus olarak konulan zebhiye resmi vasıtasıyla kaynak temini yoluna gitmiştir.

⁶¹ BOA., *MF.MKT.*, 467/1, Tarih: 5 Ağustos 1315 (17 Ağustos 1899.)

⁶² Tüccar Hacı Süleyman Ağa'ya satılan araziden elde edilen 6000 kuruş Draç sancağı eğitim giderlerine harcanmıştır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 676/52, Tarih: 11 Eylül 1318 (24 Eylül 1902.)

Eğitim giderlerine harcanacak düzenli gelir sıkıntısı yaşayan İşkodra vilayetinde bu durumun aşılabilmesi için yapılan öneriler ve kaynak yaratma girişimlerine rağmen yeteri kadar ilerleme kaydedildiğini söylemek güçtür. Vilayet dâhilindeki okulların inşa ve bakım masrafları bir yana öğretmen maaşlarının dahi ödenmesinde sıkıntıların yaşanması buna işaret etmektedir. Fakat hem merkez idarenin hem de İşkodra vilayeti bünyesindeki idarecilerin eğitime dair yaklaşımları benzerdir. Vilayet bünyesinde müslim-gayrimüslim farkı gözetilmeksizin devletin sorumluluk alarak eğitime dair faaliyetlerini artırması gerektiği kabul edilmiş gibi görünmektedir. Fakat devletin malî durumu buna her defasında mani olmuş, düşünülen kapsamda ıslahatlar İşkodra vilayetinde tatbik edilememiştir.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.)

İrade Şûra-yı Devlet (İ.ŞD.)

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.)

Rumeli Müfettişliği İşkodra Evrakı (TFR.I.İŞ.)

Rumeli Müfettişliği Sadâret Evrakı (TFR.I.A.)

2. Kütüphane Malzemesi

Bilim, Cahit Yalçın, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim (1734-1876)*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002.

Cihan, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, Akademik Yayınları, İstanbul 2014.

Döndüren, Hamdi, “Müsakkafât”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, s. 70-71.

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-4., Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Erken, İlkay, *İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014.

Gelişli, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 35-43.

Gökmen, Ertan, “Aydın Vilayeti’nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi”, *OTAM*, S. 20., 2006, s. 149-173.

Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015.

Halis, İsa, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Serhat Kitapevi, Konya 2005.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

“Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, *Düstur*, C. 2, Tertip 1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Editör: Ekrem Ayyıldız, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.